

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «БУЛІНГ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ПРОЦЕС В ОСВІТНЬОМУ
СЕРЕДОВИЩІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M18 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)

Чопенко Алла Василівна

Науковий керівник:
Куриця Денис Іванович,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, професор кафедри загальної
та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ.....	8
1.1. Загальні уявлення про булінг у вітчизняній і зарубіжній психології	8
1.2. Вікові та гендерні особливості прояву булінгу в освітньому просторі.....	16
1.3. Індивідуально-психологічні особливості підлітків – учасників булінгу.....	29
Висновки до розділу 1.....	38
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	39
2.1. Методичне обґрунтування програми емпіричного дослідження.....	39
2.2. Кількісний і якісний аналіз результатів дослідження.....	53
Висновки до розділу 2.....	72
РОЗДІЛ 3. ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ЗНИЖЕННЯ РИЗИКУ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....	75
3.1. Напрями психологічної роботи зі зниження ризику булінгу.....	75
3.2. Підготовка програми корекційно-розвивального впливу у ситуаціях булінгу в підлітковому віці.....	78
Висновки до розділу 3.....	91
ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	98
ДОДАТКИ.....	106

ВСТУП

Актуальність дослідження. У результаті ускладнення ситуації в соціально-політичній, економічній, освітній та інших сферах суспільного життя, рівень насильства в суспільстві на сьогоднішній день збільшився в декілька разів. Відтак, антибулінгова робота є одним із актуальних напрямів виховання гендерної культури школярів.

Психологічними науками булінг досліджується з позицій вивчення даного феномену в розмаїтті його проявів, механізмів і чинників виникнення. На сучасному етапі в Україні феномен шкільного булінгу, шляхи запобігання й подолання цієї проблеми висвітлювали такі вітчизняні науковці, як М. Алексеєнко, Н. Гордієнко, О. Дроздов, Є. Дубровська, Н. Гончарук, Л. Онуфрієва, В. Ролінський, Н. Сайко, Г. Чернишева, М. Ясеновська; рівень поширення шкільного насильства в українській загальноосвітній школі – Ю. Савельєв, Т. Салата [1, 2, 4, 13, 15].

Методологічні засади дослідження проблеми булінгу досить вичерпно розкриті у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: М. Розенштайн-Меннер (M. Rosenstein-Manner), С. Зайглер (S. Zeigler), В. Крейг (W. Craig), Д. Пеплер (D. Pepler), А. Чарач (A. Charach), І. Кон, С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов, Є.Н. Ожйова та ін [14, 23, 29, 73, 74, 75, 76, 77].

Сучасні українські психологи-науковці, А. Король, О. Новікової, Ю. Савельєв, О. Барліт, А. Барліт та ін., розглядають булінг як повторювані, свідомі, навмисні й обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією [3, 4, 27, 28,].

Проблемами соціально-психологічної адаптації дітей-жертв булінгу цікавляться педагоги та правознавці. Проте їх інтерес не дає можливості комплексно, міждисциплінарно окреслити його сутність, а отже визначає потребу ретельного аналізу проявів булінгу також у вимірах психологічної

науки, що дасть змогу обґрунтовано підходити до психопрофілактичної роботи та корекції його наслідків в освітньому середовищі [36].

Задля правильної ідентифікації підліткового булінгу, грамотного психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення дитини – жертви й агресора, дослідники орієнтуються на вивченні якісних показників процесу розвитку та становлення підлітків в освітньому процесі. Це пов'язано з тим, що зростає кількість випадків прояву булінгу серед школярів із різного роду порушеннями поведінки.

Передусім мова йде про дітей-жертв і дітей-агресорів (булерів). Поява проблем соціально-психологічної адаптації, психологічні проблеми в спілкуванні, емоційна замкнутість і вразливість, уникнення групової роботи тощо. Особливості й умови реалізації змісту корекційного навчання та виховання дітей і підлітків [49].

Відкритою лишається проблема збільшення кількості проявів булінгу в українських школах, тому є необхідність вивчення цього явища. Звертає увагу той факт, що школи і педагоги дистанціюються від проблеми булінгу, а також спостерігається недостатня поінформованість педагогів про причини і форми булінгу у взаєминах між школярами. Як правило, вчителі не уявляють мас-штабів поширення проблеми і не знають, як боротися з цим явищем, що набирає оберти. А тому, першочерговими завданнями психологів та педагогів загальноосвітніх шкіл є не лише попередження булінгу в учнівському колективі, але і проведення відповідної корекційної роботи. Таке бачення проблеми вказує на її прикладний характер та необхідність забезпечення психологічного підґрунтя у розробці адекватних шляхів подолання булінгу в освітньому просторі.

Це дослідження – спроба розібратись у тому, що відбувається з підлітками-булерами та підлітками-жертвами. Спроба захистити дітей. Сприяти безпечному дитинству. Надати рекомендації батькам, дітям, учителям. Зрештою, це намагання змінити наступне покоління, зробивши традиційними для нього цінності ненасильницьких моделей поведінки.

Враховуючи складність вирішення сформульованої проблеми, її соціально-психологічну та практичну значущість задля удосконалення процесів навчання і виховання учнівської молоді, а також недостатність її вивчення ми обрали таку тему дослідження: ***«Булінг як деструктивний процес в освітньому середовищі»***.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні особливостей і психологічних умов соціального розвитку підлітків – учасників булінгу, ознак, причин прояву шкільного булінгу та його видів. А також розглянемо шляхи вирішення ситуації насильства чи булінгу в освітньому середовищі.

Задля досягнення поставленої мети визначено такі **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи у вивченні психосоціальних аспектів розвитку особистості жертви й агресора в підлітковому віці.
2. Визначити психологічні чинники дисгармонійного розвитку жертви й агресора в підлітковому віці.
3. Вивчити індивідуально-психологічні особливості підлітків – учасників булінгу.
4. Здійснити емпіричне дослідження прояву особливостей булінгу в освітньому середовищі.
5. Розробити рекомендації щодо зниження ризиків булінгу в освітньому просторі для шкільних психологів і педагогів.

Об'єкт дослідження: підлітковий булінг.

Предмет дослідження: індивідуально-особистісні особливості підлітків – учасників булінгу.

Методи дослідження. Досягненню мети дослідження і розв'язанню поставлених завдань сприяло використання комплексу методів дослідження, а саме:

- теоретичних (вивчення, аналіз та узагальнення філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури, синтез, порівняння, систематизація), які дали можливість виявити й узагальнити дослідницькі матеріали з проблеми, розробити теоретичні підходи до її розв'язання;
- емпіричних: опитувальник ризику булінгу (ОРБ) А.А. Бочавер, В.Б. Кузнєцова, Е.М. Біанкі, П.В. Дмитрівська, М.А. Завалішина, Н.А. Капорська, К.Д. Хломов; тест дослідження самооцінки психічних станів Г. Айзенка; діагностика копінг-стратегій Е. Хейма; шкала соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса, Р. Драймонда (адаптація Т. Снегіррової); тест життєстійкості С. Мадді (адаптація Д.О. Леонтєва);
- статистичних: методи описової статистики (Microsoft Excel). **Експериментальна база дослідження.** Дослідження здійснене на базі загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ступенів міста Зеленодольськ Дніпропетровської області. Дослідженням було охоплено 60 осіб: з них 37 хлопців і 23 дівчини.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні особливостей підлітків, учасників булінгу, дають можливість для більш чіткої структурної характеристики «жертв» і «кривдників», що створює можливості для розробки відповідних програм із корекції та профілактики. Отримані дані та розроблені рекомендації являють інтерес для психологів та педагогів, які працюють з підлітками, і можуть бути використані для зниження ризиків підліткового булінгу в школі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2018-2019 навчальному році зі спеціальності «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та

пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 15 листопада 2018 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Куриця Д.І., Чопенко А.В. Дослідження проблематики психологічного феномену «булінг» в освітньому просторі / Д.І. Куриця, А.В. Чопенко / Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців 15 листопада 2018 р. : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2018. – С.95–97.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку використаних джерел (77 найменувань, з них 5 іноземною мовою), 11 додатків, уміщує 12 таблиць на 13 сторінках і 8 рисунків на 7 сторінках. Основний зміст роботи викладено на 106 сторінках. Загальний обсяг – 164 сторінки.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу та результатів власного емпіричного дослідження зроблено такі висновки:

1. «Булінг» – це агресивна поведінка, що зазвичай повторюється. Вона має за мету завдати шкоду, викликати страх або тривогу, або ж створити негативне середовище у школі для іншої особи. Булінг виникає у ситуації, в якій існує реальний чи уявний дисбаланс сил. Соціальну природу булінгу можна розглядати крізь призму причин цього явища, переважна більшість яких має соціальний характер: наявність в суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей; незадовільний стан роботи по підвищенню рівня правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування тощо.

2. Булінг у середовищі дітей виявляється через різні акти фізичного або психологічного насильства та утисків, пережитих дітьми, з боку інших дітей. Проблема булінгу в школах не є новою, оскільки існує давно, однак лише останніми роками визначається її важливість. Це специфічне явище зачіпає всі школи. Це можуть бути: це систематичні глузування, що відображають якісь особливості зовнішнього вигляду або особистості потерпілих; псування їх особистих речей та заштовхування під парту, вимагання грошей; відверті знущання, що принижують почуття людської гідності.

3. Шкільний булінг вкрай небезпечний, адже припадає на час дорослішання, самоідентифікації, формування особистості, засвоєння моральних норм, вироблення стереотипів у стосунках з протилежною статтю, позиціонування себе у колективі. Головними дійовими особами в шкільному булінгу є соціально незрілі особистості, чия поведінка «підігривається» гормональними бурями й відповідно психічною нестабільністю як агресорів, так і жертв.

4. Проаналізувавши загальні результати обстеження чотирьох класів (60 учнів), ми з'ясували, що більшість підлітків не відчують психологічної безпеки в своїх групах. Високі показники ми виявили за шкалами небезпеки та роз'єднаність (фактори, що сприяють появі булінгу) серед дівчат і хлопців. Також аналізуючи отримані дані дівчат, з'ясували, що 47,4% дівчат і 39,1% хлопців загалом відчують свій колектив благополучним. Підлітки чотирьох класів зазначили, що в їх колективі є хтось, над ким усі сміються. Досить високі показники отримали за шкалою рівність – 26,1% дівчат і 28,5% хлопців почуваються комфортно своїх групах. Колективи підлітків мають внутрішні ресурси для опору та подолання ситуації булінгу.

5. Проаналізувавши отримані результати, ми виявили високі показники таких емоційних станів, як: високий рівень тривожності спостерігається в учнів 8–А 23,1% і 8–Б 5,3%; високий рівень фрустрації спостерігається в учнів 8–А 15,4% і 8–Б 5,3%; високий рівень агресивності спостерігається в учнів 8–А 7,7%, 8–Б 5,3% і 9–А 6,7%; високий рівень ригідності спостерігається у підлітків 9–А 6,7%, 9–Б 8,0%, 8–А 7,7% і 8–Б 5,3%.

6. У ході аналізу результатів дослідження копінг-стратегій, ми виявили підлітка, який вибрав усі три неадаптивні копінг-механізми – «дисимуляція», «покора» й «актине уникнення». Стратегія поведінки цього підлітка характеризується пасивністю у подоланні труднощів через зневіру у власні сили, станом безнадійності, покірністю і відкиданням інших почуттів, переживанням злості та покладанням провини на себе й оточуючих. Аналізуючи отримані дані вибірки, нами було виявлено підлітка, який використовує адаптивні стратегії поведінки: «проблемний аналіз», «оптимізм» і «альтруїзм» копінг-механізми. Учень характеризується поведінкою, яка спрямована на аналіз виникаючих труднощів і можливих шляхів виходу з них. Йому властиві підвищений рівень самоконтролю і завищена самооцінка, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявність віри у власні ресурси в подоланні складних ситуацій. У ході аналізу отриманих даних вибірки, нами було виявлено підлітка, який

використовує адаптивні стратегії поведінки: «проблемний аналіз», «оптимізм» і «співробітництво» копінг-механізми. Учень характеризується поведінкою, яка спрямована на аналіз виникаючих труднощів і можливих шляхів виходу з них. Йому властиві підвищений рівень самоконтролю і завищена самооцінка, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявність віри у власні ресурси в подоланні складних ситуацій.

7. Проаналізувавши результати дослідження вибірки підлітків чотирьох класів: 9–А, 9–Б, 8–А та 8–Б, ми з'ясували, що 50% учнів мають високий рівень емоційної комфортності, 38,3% – середній рівень, 31,7% – низький. 73,3% усіх опитаних мають середній рівень емоційного комфорту та 26,7% дискомфорту. Також проаналізувавши шкалу есканізму (уникнення проблем), ми виявили, що високих показників у вибірці не спостерігається. Отриманні дані вказують, що прояв уникнення проблем у підлітків є в межах норми. Низькі показники емоційного комфорту, можуть вказувати на наявність чинників, які негативно впливають на психологічний клімат у середині учнівського колективу. Це може проявлятися у відстороненні та не зацікавленості приймати участь у житті класу.

8. Здійснивши аналіз отриманих результатів, ми виявили низькі показники життєстійкості: 9–А 20%; 9–Б 61,5%; 8–А 38,5% і 8–Б 26,3%. Поведінка цих учнів характеризується проявом напруги в стресових ситуаціях і втратою самоконтролю. Низькі показники компоненту залученості були виявлені в: 9–А – 26,7%; 9–Б – 53,8%; 8–А – 46,2% і 8–Б – 36,8%. Ці підлітки характеризуються почуттям відкинутості та відчуттям себе «поза» життям. Низькі показники компоненту контролю були виявлені в: 9–А – 13,3%; 9–Б – 53,8%; 8–А – 30,8% і 8–Б – 10,5% прояву. Ці підлітки характеризуються відчуттям власної безпорадності, не відчувають контроль над власною діяльністю, в результаті стикаються з частими невдачами. Низькі показники компоненту прийняття ризику були виявлені в: 9–А – 20%; 9–Б – 15,4%; 8–А – 23,1% і 8–Б – 5,3%. Поведінка учнів

характеризується не готовністю швидко приймати рішення, негативний досвід сприймається, як невдача і слабкість.

9. Основними напрямками психологічної роботи з подолання ризику булінгу в освітньому просторі визначено: 1) розвивати позитивний психологічний клімат у групі; 2) формувати адаптивні копінг-стратегії особистості; 3) розвивати емоційну комфортність і компоненти життєстійкості; 4) удосконалювати вміння групової взаємодії. Формою роботи обрано активне соціально-психологічне навчання, за результатами якого формуються такі якості як подолання емоційного виснаження; налагодження комунікації в групі; зниження рівня агресивності; прийняття відповідальності; планування рішення проблем; організацію соціальної підтримки; почуття безпеки та благополуччя; усунення впливу виражених чинників виникнення булінгу; виявлення невдоволення, неприйняття; навчання фізично «наполягти на своєму», коли хтось втручається в особистий простір.

10. Експериментальну методику формування готовності попереджати та розв'язувати ситуації булінгу розраховано на підлітків 8–9-их класів. Програма корекційно-розвивальної роботи включала 5 основних етапи: 1 етап – активізація процесу самопізнання; 2 етап – формування копінг-стратегій особистості; 3 етап – активізація і розвиток комунікативних навичок; 4 етап – формування знань, умінь і навичок подолання ситуацій булінгу в освітньому просторі; 5 етап – автоматизація та закріплення отриманих навичок.

11. Конститутивними психологічними умовами корекційно-розвивальної роботи сформульовано: залучення комунікації як провідного виду діяльності в підлітковому віці; широке залучення здатності до інтелектуальної регуляції та логічного осмислення ситуації; побудова взаємодій підлітків на основі принципу співпраці; активація лідерських якостей; диференціація сфер відповідальності між підлітками.

12. Для проведення корекційної роботи обрано такі психологічні методи: психокорекційні вправи, ділові ігри, поведінкові вправи, моделювання життєвих ситуацій, психодрама, арттерапевтичні вправи, групові дискусії. Отже, дослідницько-експериментальна робота з формування навичок подолання складних (агресивних) ситуацій у підлітковому віці зумовлена доцільністю попередження і подолання негативних наслідків прояву булінгу в освітньому середовищі, а також розвитку та вдосконалення навичок і вмінь підлітків переживати негативні емоції і переживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов А.І. Буллінг як виклик сучасній школі. Педагогіка, психологія та соціологія. 2013. № 18. С. 45–50.
2. Андрєєнкова В.Л., Дацко О.В., Лунченко Н.В., Мараховська Т.А. Навчальна програма «Базові навички медіатора в навчальному закладі та громаді. Забезпечення участі жінок і дітей у розв'язанні конфліктів та миро будуванні» / загальна редакція: Левченко К.Б., доктор юрид. наук, професор. Київ. 2016. 71 с.
3. Басва І.А. Експертна оцінка стану освітнього середовища на предмет комфортності і безпеки. Психологічна наука і освіта. 2013. №6. С.5–8
4. Барліт О.О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
5. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Горизонти освіти : Науково-методичний журнал. 2012. № 2 (35). С. 44–47.
6. Бердышев И.С. Лекарство против ненависти. Первое сентября. 2005. № 18. С. 3–7.
7. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах / перевод с нем. Н. В. Маловой. Калуга : «Духовное познание», 2004. 176 с.
8. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен. Психология. Журн. ВШЭ. 2013. Т. 10. № 3. С. 149–159.
9. Буртовая Е.В. Конфликтология : учебное пособие. – URL: http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_71.html)
10. Бутовская М.Л. Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. Этнографическое обозрение. 2012. № 5. С. 9–15.

11. Вишневская В.И. Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе. Этнографическое обозрение. 2010. № 2. С. 55–68
12. Волкова Н.В. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления. СПб.: Питер. 2008. 240 с.
13. Гайдамашко І.А. Технології профілактики третирування у шкільному середовищі. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. № 2. С. 28–32.
14. Глазман О.Л. Психологические особенности участников буллинга. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009. №105. С. 159–165.
15. Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
16. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників. Психолог. 2006. № 9.
17. Дроздов О.Ю. Феномен третирування в школі: шляхи вирішення проблеми. Соціальна психологія. 2007. № 6. С. 124–132.
18. Знай та захищай свої права. Робочий зошит. К., 2006.
19. Каропа Є. Конфлікти, їхні істинні причини і засоби вирішення: відео урок. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Q0VSQYg-NDA8>
20. Кириленко М. Шкільне цькування, або булінг: вступ до теми. «Фармацевт Практик». 2011. №11. С. 58–59
21. Коваль Г.В., Алексеєнко Г.О. Сучасні підходи до визначення класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. Наукові праці. Педагогіка. Вип. 257. Том 269. 2016. С.7–10.
22. Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник. К. : Видавець Захаренко В.О., 2009. 168 с.
23. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? Семья и школа. 2006. №11. С. 15–18.

- 24.Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 174–187.
- 25.Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2. 190 с.
- 26.Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2(13).
- 27.Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
- 28.Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі порівняльно-педагогічні студії. 2015. №4(26). С.28–35.
- 29.Кривцова С.В. «Буллингв школе VS сплоченность неравнодушных» 2011.
- 30.Лейн Д. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / под ред. Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. СПб. : Питер. 2001. С. 240–274.
- 31.Лемак М.В., Петрище Ю.В. Психологу для роботи: діагностичні методики. Ужгород. 2011.
- 32.Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.
- 33.Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. National Law Journal : Theory and practice. 2017. С.65–68.
- 34.Ліщинська О.А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі: Методичні рекомендації. Національна академія наук педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум. 2010. 68 с.
- 35.Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 126–131.

- 36.Макарова Ю.Л. Гендерные особенности поведения участников подростковой буллинг-структуры. Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2017. Т. 6. № 5А. С.181–192.
- 37.Маланцева О.Д. «Буллинг в школе. Что мы можем сделать?» Социальная педагогика. 2007. №4. С.90–92.
- 38.Маланцева О. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? Социальная педагогика. 2007. № 4. С. 90–92.
- 39.Матеріал ГО «Ла Страда-Україна». Навчальна програма «базові навички медіатора в навчальному закладі та громаді забезпечення участі жінок і дітей у розв'язанні конфліктів та миробудуванні». Автори: Андрєєнкова В.Л., Дацко О.В., Лунченко Н.В., Мараховська Т.А. Загальна редакція: Левченко К.Б., доктор юрид. наук, професор. Київ. 2015.
- 40.Медіакультура населення України: Інформ. бюл. Черв.'2008 / за ред. Л.А. Найдьоновой, О.Т. Баришпольця. К., 2008. 51 с.
- 41.Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід. Навчально-методичний посібник / за ред. Л.А. Найдьоновой, О.Т. Баришпольця. К.: Міленіум, 2009. 440 с.
- 42.Мосина О.А., Устенко В.С. Проблема буллинга в образовательной среде. Научно–методический электронный журнал «Концепт». – 2016. Т.29. С. 144–148. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56567.htm>.
- 43.Найдьонова Л.А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті. Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. м. Київ : Міленіум, 2007. Вип. 17(20). С. 157–166
- 44.Найдьонова Л.А. Особливості медіа-культури територіальних спільнот України (регіональні особливості молодіжної віртуальності). Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : Матеріали методол. семінару АПН України, 19 берез. 2008 р. м. Київ, 2008. С. 382–395.

45. Ніконова О.Ю. Розробка та стандартизація тесту «Драматичний трикутник» Практична психологія та соціальна робота, 2011. № 8. С. 39–43.
46. Ожиёва Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. Психология и социология. 5. Психолого-воспитательные проблемы развития личности в современных условиях. Харьков : Харьковский гуманитарный университет, 2007.
47. Пантилеев С.Р. Практикум по психодиагностике. Руководство по интерпретации. Москва, 2001. 134 с.
48. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. М. : Академия, 2002. 512 с.
49. Петросянц В.Р. Психологические характеристики старшеклассников – участников буллинга в образовательной среде. Эмиссия. Электронный научный журнал. 2010. URL: <http://www.emissia.org/offline/2010/1479.htm>
50. Петросянц В.Р. Структурная организованность жизнестойкости старшеклассников – участников буллинга в образовательной среде. Психология обучения. 2011. №10. С. 100–109.
51. Пихтіна Н.П. Основи педагогічної техніки: навч. Посіб. К. : П 35 «Центр учбової літератури». 2013 316 с.
52. Поляруш С.І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017. С. 211–213.
53. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / ред.сост. Райгородский Д.Я. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. 672 с.

54. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. Департамент освіти та науки Івано-Франківської міської ради. Івано-Франківськ. 2014.
55. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб., 2000. 420 с.
56. Реан А.А. Психология подростка. СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. 480 с.
57. Роерден Лора Паркер «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять». Навч.-метод. посібник / за заг. ред. Лях Т. Л. К. : УМСА, 2013. 100 с.
58. Романова Е.Н. Опыт использования европейскими странами программ профилактики насилия в школах. Научные проблемы гуманитарных исследований. 2011. №9 С. 212–218.
59. Романовська Д.Д., Кирилецька Л.В. Психологічний супровід навчально-виховного процесу. Навчально-методичний посібник. Психологія. Чернівці : ІППОЧО, 2015.
60. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 97. К. : Аграр Медіа Груп, 2009. С. 71–79.
61. Сборник научных трудов SWORLD по материалам международной научно-практической конференции. Одесса: Куприенко С.В., 2011. Т. 15. № 4. С. 22–25.
62. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015. Вип.1. С.169–173.
63. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла-Страда-Україна», 2014. 84 с.

64. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. В.І. Сипченка. Вип. LVI. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431–440.
65. Суть, різновиди та причини конфліктів. Управління персоналом. К., 2003. URL: <http://library.if.ua/book/45/3118.html>
66. Український інститут дослідження екстремізму. Дослідження «Стоп шкільний терор. Профілактика та протидія булінгу». URL: <http://uire.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>
67. Федосенко Е.В. Психологическое сопровождение подростков: система работы, диагностика, тренинги. Монография. СПб.: Речь, 2008.
68. Фоминова А. Школьная травля. Классное руководство и воспитания школьников. Приложение в газету «Первое сентября». 2009. № 5. С. 31–36.
69. Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения. М. : Генезис, 2003. 400 с.
70. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. М. : Генезис, 2002. 336 с.
71. Шкільна служба порозуміння: програма формування безпеки в навчальному закладі : [буклет]. – К.: Український центр порозуміння, 2008 15 с.
72. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід впровадження. Жмеринка, 2008. 95 с.
73. Vacchini E., Esposito G., & Affuso G. (2009). School experience and school bullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 19, 17–32. <http://dx.doi.org/10.1002/casp.975>
74. Bourne, P.A. (2007). Curbing Deviant Behaviours in Secondary Schools: An Assessment of the Corrective Measures Used. Paper presented at the Caribbean Child Research Conference, UNICIF, which was titled «Promoting Child Rights Through Research». Jamaica Conference Centre, Kingston, Jamaica, October 23–24, 2007.

75. Duncan A. (2006). Bullying in American Schools: A Social-Ecological Perspective on Prevention and Intervention, edited by Dorothy L. Espelage & Susan M. Swearer. *Journal of Catholic Education*, 10 (2). Retrieved from <http://digitalcommons.lmu.edu/ce/vol10/iss2/12>
76. Limber, S.P. (2006). Peer victimization: The nature and prevalence of bullying among children and youth. In N.E. Dowd, D.G. Singer, & R.F. Wilson (Eds.), *Handbook of children, culture, and violence* (pp. 313–332). Thousand Oaks, CA: Sage.
77. Mishna, F. (2012). *Bullying: A Guide to Research, Intervention, and Prevention*. New York, NY: Oxford University Press, Inc, pp. 3–16.